

ҲОЗИРГИ АДАБИЙ ҲИНДИЙ ТИЛИДАГИ БИРЛИКЛАРГА ОИД СОНЛАРГА ХОС ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ ЭТИМОЛОГИК ТАХЛИЛИГА ДОИР



<https://doi.org/10.5281/zenodo.7388973>

Нурматов Сирожиддин Султанмуратович
филология фанлари номзоди, доцент
Тошкент давлат шарқшунослик университети
E-mail: sirojiddin2003@yahoo.com
Телефон: +998908057818

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада ҳозирги адабий ҳиндий тилидаги бирликларга оид сонларга хос лексемалар этиологик жиҳатдан атрофлича ўрганилган. Янги ҳинд-орий тилларига хос бўлган ҳиндий тилидаги бирликларга оид сонларнинг шаклланишида қандай фонетик ўзгаришлар содир бўлганлиги аниқланган ва уларнинг ўзига хос лингвистик жиҳатлари кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: сон сўз туркуми, саноқ сонлар, бирликлар, унли товушлар, ундоши товушлар, очиқ бўғин, ётиқ бўғин, лексема.

ANNOTATION

In this article lexemes specific to numbers related to units in modern literary Hindi are etymologically studied in detail. What phonetic changes occurred in the formation of the numbers related to units in the Hindi language characteristic of the new Indo-Oriyan languages were determined and their specific linguistic aspects were shown.

Keywords: numerals, cardinal numbers, units, vowel sounds, consonant sounds, open syllable, closed syllable, lexeme.

Мазкур мақолада ҳозирги адабий ҳиндий тилидаги бирликларга оид сонларнинг ўзига хос шаклланиш жиҳатлари лингвистик жиҳатдан ўрганилган. Қадимги ҳинд-орий тиллари давридан янги ҳинд-орий тилларигача бўлган даврда қандай шаклда ривожланганлигига алоҳида эътибор қаратилган.

Ҳинд-орий тилларининг пайдо бўлиши жуда қадимги даврларга бориб тақалади. Таҳминларга кўра эрамиздан аввал 1500 йил аввал ҳинд-орий тиллари шакллана бошлаган. Демак, қарийб 3500 йил даврдан бери ушбу тиллар

ривожланиб келмоқда [3, 38]. Ҳинд тилшунос олимлари ҳинд-орий тилларини 3 даврга бўлиб ўрганадилар.

1. Қадимги ҳинд-орий тиллари (эр.ав. 1500дан - эр.ав. 500-йилигача)
2. Ўрта ҳинд-орий тиллари (эр.ав.500дан – эрамизнинг 1000-йилигача)
3. Янги ҳинд-орий тиллари (1000-йилдан то ҳозирги давргача) [6, 41].

Ҳинд тилшунос олимларининг фикрича, ҳинд-орий тилларида сонларга хос лексемалар ўзига хос равишда шаклланган. Айниқса, янги ҳинд-орий тилларига хос бўлган ҳиндий тилидаги бирликларга оид сонларнинг ривожланиши ва уларнинг бошқа тиллардаги сонлардан фарқли равишда қўлланилиши ўзига хос хусусиятга эга [6, 585]. Қуйида бирликларга оид бўлган сонларга хос лексемаларнинг ўзига хос шаклланиш жиҳатлари бирма-бир кўриб чиқилади.

Ҳозирги адабий ҳиндий тилидаги “бир” саноқ сони қадимги ҳинд-орий тилларига хос бўлган тиллардан бири ведик санскрит тилида **एक ek**, ўрта ҳинд-орий тиллари даврида ривожланган палий ва пракрит тилларида **एक्क ekk**, апабҳаранша тилида ҳам **एक्क ekk**, янги ҳинд-орий тилларига хос ҳиндий тилида яна **एक ek** шаклига эга бўлган [5, 214].

“Икки” саноқ сони қадимги ҳинд-орий тилларида **द्वौ dva** ва ўрта ҳинд-орий тилларида **दो do** шаклида ривожланган. Янги ҳинд-орий тилларига келиб ушбу сонга хос лексема яна **दो do** шаклига эга бўлган. Йирик тилшунос олим Ҳардев Бахрий ҳам **दो do** лексемасининг этимологиясини пракритдаги **दो do** ва санскритдаги **द्वौ dva** шаклларидан келиб чиққанлигини қайд этган [7, 187]. **दो do** “икки” саноқ сонидан мураккаб сонлар ясалганда **दो do** лексемасининг **बा ba:-** ёки **बे b-** га ўзгариши юз беради.

Бирликларга оид бўлган “уч” саноқ сони янги ҳинд-орий тилларига хос ҳиндий тилида **तीन ti:n** шаклига эга. Ушбу лексема қадимги ҳинд-орий тилларидаги **त्रीणि trini** шаклидан келиб чиққан. Ушбу сон ўрта ҳинд-орий тилларидаги палий тилида ҳам **त्रीणि trini**, пракритда **तिणि tinni**, апабҳараншада **तिणि tinni**, **तिण्ण tinn** шакллари орқали ривожланган [6, 588]. Баъзи олимларнинг фикрича, ушбу сон ўрта ҳинд-орий тилларига хос бўлган пракритдаги **तिनिनि tinini** лексемаси орқали шаклланган [5, 265]. Ушбу сон мураккаб сонларга бирикканда **ते- te-, तै- tein-, ति- ti** ва **तिर- tir-** каби шаклларга ўзгариади.

Манбалардан аён бўлишича янги ҳинд-орий тилларига хос бўлган ҳиндий тилидаги чар *cha:r* “тўрт” саноқ сони қадимги ҳинд-орий тилларидаги чतвари *chatva:ri*, ўрта ҳинд-орий тилларига хос бўлган палий ва пракрит тилларидаги чатари *chatta:ri* ва апабҳараншадаги чявари *chaya:ri*, чарি *cha:ri* шаклларидан рвиожланган. Д.Варма эса «тўрт» саноқ сони пракритда чатари *chatta:ri*, санскритда чатвари *chatva:ri* шаклида бўлганлигини қайд этган [5, 266]. Бошқа сон туркумига мансуб сўзлар билан бирикканда ушбу сон чөи *cau*, чөи *cain*, чэр *caur* каби шаклларга айланади.

“Беш” саноқ сони олимларнинг талқинича қадимги ҳинд-орий тилларидаги ПЧ *panca* лексемасидан келиб чиқкан [6, 590]. Ҳозирда адабий ҳиндида ПЧ *pa:Nc* кўринишида ифодаланади. Янги ҳинд-орий тилларининг барчасида бурун товуши сақланган. Қўшма сонлар билан ифодаланганда ушбу лексеманинг ПН *pan*, ВН *van* каби мураккаб шакллари пайдо бўлади. Д.Варма ҳам айнан шундай фикрларни келтирган. Лекин, Д.Варма пракритча шакл ҳисобланмиш ПЧ *panch* ҳамда адабий ҳиндида учрайдиган ПЧАЙТ *panca:yat*, ПЧМІ *pansti:* каби татсама сўзлари ҳозирда ҳам қўлланилишини алоҳида таъкидлайди. Демак, ҳозирги адабий ҳиндида кенг қўлланиладиган ПЧ *pa:Nc* лексемаси қадимги ва ўрта ҳинд-орий тилларида ҳам ПЧ *panch* шаклига эга бўлган.

Бирликларга оид бўлган “олти” саноқ сони янги ҳинд-орий тилларига хос бўлган ҳиндий тилида да Ч: *che* шаклига эга. Ўрта ҳинд-орий тилларида ушбу лексеманинг Ч *cha* шакли ҳам мавжуд бўлган. Тилшунос олим С.К.Чаттержийнинг ёзишича, “олти” саноқ сонининг қадимги ҳинд-орий тилларидаги ШТ *shat* шаклига алоқаси йўқ. У.Тиварий ўрта ҳинд-орий тилларидаги Ч *cha* шаклидан келиб чиққанлигини қайд этса, Д.Варма эса ушбу саноқ соннинг пракритдаги Ч *cha*, санскритдаги ШТ *shat* шаклларидан ҳосил бўлганлигини таъкидлайди [5, 267].

Янги ҳинд-орий тилларига хос бўлган ҳиндий тилида САТ *sa:t*, яъни “етти” саноқ сони қадимги ҳинд-орий тилларидаги СПТ *sapt* шаклидан келиб чиқкан ва бу шакл ҳинд-орий тилларининг барча тилларида учрайди. Ушбу сон қадимги ҳинд-орий тилларидаги СПТ *sapt* ва ўрта ҳинд-орий тилларидаги СТ *sa:tt* лексемаларидан шаклланган. Бошқа сонлар таркибида ушбу соннинг пракритдаги СТ *satt* ёки СТ *sat* шакллари ҳозирда ҳам қўлланилади [4, 131].

Бирликларга оид бўлган “саккиз” саноқ сони ҳиндий тилида Ҳар a:Th шаклида ифодаланади. Ушбу лексема қадимги ҳинд-орий тилларидағи Ҳаш ashTa ва ўрта ҳинд-орий тилларидағи Ҳатт aTTha шаклларидан ҳосил бўлган [4, 132]. Ушбу сон бошқа сонларга қўшилиб келганида уларнинг таркибида Ҳатта aTha:, Ҳар aTh шакллари ҳам юзага келади.

Бирликлар қаторига оид бўлган сўнгти Ҳаи nau “тўққиз” саноқ сони қадимги ҳинд-орий тилларидағи Ҳав nav ва ўрта ҳинд-орий тилларидағи Ҳав nav, Ҳав Nav лексемаларидан шаклланган. Д.Варма ушбу соннинг пракритча Ҳа na ва санскритча Ҳав nav шаклларини ҳам кўрсатган. Қўшма сонлар билан бирикканда улардаги Ҳаи nau шакли йўқолиб, унинг ўрнига Ҳин «in-» олд қўшимчаси қўшилади [5, 267].

Ҳозирги адабий ҳиндий тилидаги бирликларга оид сонларга хос лексемаларнинг шаклланиши

<i>Бирлик- лар</i>	<i>Ведик санскрит- да</i>	<i>Санскрит- да</i>	<i>Палийда</i>	<i>Прак- ритда</i>	<i>Анабҳа- раншада</i>	<i>Ҳиндий- да</i>
<i>Бир</i>	एक ek	एक Ek	एक्क Ekk	एक्क Ekk	एक्क ekk	एक ek
<i>Икки</i>	द्वौ dvaو	द्वौ Dvaو	दो do	दो Do	दो do	दो do
<i>Ч</i>	त्रीणि trini	त्रीणि trini	त्रीणि trini	तिण्णि tinni	तिण्णि tinni तिण्ण Tinn	तीन ti:n
<i>Тўрм</i>	चत्वारि chatva:ri	चत्वारि chatva:ri	चत्तारि chatta:ri	चत्तारि chatta:ri	चयारि chaya:ri चारि cha:ri	चार ch:a:r
<i>Беш</i>	पंच panch	पंच panch	पंच panch	पंच Panch	पंच panch	पाँच pa:Nc
<i>Олми</i>	षट्	षट्	छ	छ	छ	छः

	<i>Shat</i>	<i>Shat</i>	<i>cha</i>	<i>Cha</i>	<i>Cha</i>	<i>Che</i>
<i>Emti</i>	सप्त <i>Sapt</i>	सप्त <i>sapt</i>	सत् <i>sa:tt</i>	सत् <i>sa:tt</i>	सत् <i>sa:tt</i>	सात <i>sa:t</i>
<i>Саккиз</i>	अष्ट <i>ashT</i>	अष्ट <i>ashT</i>	अट्ठ <i>aTTha</i>	अट्ठ <i>aTTha</i>	अट्ठ <i>aTTha</i>	आठ <i>a:Th</i>
<i>Tüküz</i>	नव <i>Nav</i>	नव <i>nav</i>	नव <i>nav</i>	नव <i>Nav</i>	नव <i>Nav</i>	नौ <i>Nau</i>

Юқорида олиб борилган таҳлил натижаларга кўра қўйидаги хуносаларга келинди:

1. Ҳозирги адабий ҳиндий тилидаги бирликларга оид саноқ сонлар лингвистик жиҳатдан ўрганилиши натижасида уларнинг шаклланишида турли фонетик ўзгаришлар содир бўлганлиги аниқланди. Қадимги ҳинд-орий тилларидан то янги ҳинд-орий тилларигача бўлган даврда бирликларга оид сонларнинг шаклланишида узун ва қисқа унли товушлар билан бир қаторда ундош товушлар ҳам фонетик ўзгаришларга учраган.

2. Таъкидлаш жоизки, бирликларга оид баъзи лексемалар деярли фонетик ўзгаришларга учрамаган. Қадимги ҳинд-орий тилларига хос бўлган санскритча **एक** *ek* шакли ўрта ҳинд-орий тиллари даврига келиб қисман ўзгарган ва ва янги ҳинд-орий тилларига келиб ўз шаклини сақлаб қолган. Шунингдек, қадимги ҳинд-орий тилларига хос бўлган **द्वा०** *dvaو* “икки” саноқ сонига хос лексема ҳам ўрта ва янги ҳинд-орий тиллари даврига келиб **द०** *do* шаклида шаклланиши натижасида, ушбу лексема таркибида ҳам катта фонетик ўзгаришлар содир бўлмаган.

3. Эътиборли жиҳати шундаки, бирликларга оид сонларнинг қадимги ҳинд-орий тилларидан то янги ҳинд-орий тилларигача бўлган даврда шаклланиши жараёнида фақатгина “икки” саноқ сонига хос лексемалар таркиби очиқ бўғинга тугаши билан бошқа бирликларг оид сонлар таркибидан фарқланади. “Тўққиз” саноқ сони эса фақатгина янги ҳинд-орий тиллари даврига келиб очиқ бўғин ҳолатига ўтган бўлса, баъзи сонлар, жумладан “уч” ва “тўрт” саноқ сонлари қадимги ва ўрта ҳинд-орий тиллари даврида очиқ бўғин ҳолатида шаклланиб, янги ҳинд-орий тиллари даврига келиб ёпиқ бўғин ҳолатига ўтган. Бирликларга оид қолган барча сонларга хос лексемалар (“бир”, “беш”, “олти”, “етти”, “саккиз”) қадимги ҳинд-орий тиллари давридан то янги

ҳинд-орий тиллари давригача бўлган оралиқда фақатгина ёпиқ бўғин ҳолатида шаклланган.

REFERENCES

1. Кочергина В.А. Санскрит. –М.: Академической Проект, 2007.
2. Липеровский В.П. Именные части речи языка хинди. -М.: Наука, 1978.
3. Шоматов О.Н. Жанубий Осиё тилларига кириш (1-қисм). –Т.: ТошДШИ, 2003.
4. उदयनारायण तिवारी - हिन्दी भाषा का उद्घम और विकास। -प्रयाग, 1950. -पृष्ठ.131.
5. धीरेंद्र वर्मा -हिन्दी भाषा का विकास। -दिल्ली, 1962.
6. भोलानाथ तिवारी - हिन्दी भाषा। -इलाहाबाद, 1972.
7. हरदेव बहरी। भाषा का विकास। -दिल्ली, 1992.